

HÉVIZI OTTÓ

Elménk szeme

HÉVIZI OTTÓ

Elménk szeme

MENTÁCIÓ ÉS RÁCIÓDUALITÁS

TYPOTEX

A könyv a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

© Hévízi Ottó, Typotex, Budapest, 2025

Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

A borító Paolo Pochettino *Anfisbena* című grafikájának felhasználásával készült.

© Paolo Pochettino

ISBN 978 963 493 334 2

Kedves Olvasó!

Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!

Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu

és a facebook.com/typotexkiado oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó

Alapította Votisky Zsuzsa, 1989

A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Németh Kinga

Felelős szerkesztő: Juhász Emese

Szerkesztette és tördelte: Leiszter Attila

Borítóterv: Somogyi Péter

Készült a Multiszolg Bt. nyomdájában

Felelős vezető: Kajtor Bálint

TARTALOM

I. MENTÁCIÓ <i>Előjáróban: többalakú-e a gondolkodás?</i>	
1. A látó elme	9
2. Előzményekről első közelítésben	12
3. A „villás ágú ratio”	14
4. Páasztázó és fókuszáló elmesztílus	18
5. Hullámok és vagonok	20
6. A mentáció oligomorfiája	24
7. Reifikáció ellen: a triszkelion-modell	28
II. KÉTFEJŰSÉG <i>Mi tartott ennyi ideig?</i>	
1. Távlatok és horizontok	33
2. A műhorizont-parabola	35
3. Alátekintve vagy széttétekintve	37
4. A rációdualitás előtörténete	43
5. Időrés a detekció és kogníció között	49
6. Kétféjűek a láthatáron	55
7. További két-értelmű kezdetek	59
8. A válasz ideje	63
III. AMBIGUITÁS <i>A szubjektivitásról a tudatosságban</i>	
1. Tudjuk-e, vagy ismerjük?	68
2. Tudatosság, rációduális olvasatokban	71
3. Az elme-testi racionalitás	72
4. A Saunderson-eset	75
5. Múló szimmetria, pillanatnyi rend	77
6. Érzetek és tudatok	81
7. Motívumok és attitűdök	83
8. Magunk: a visszaható első személy	86
9. Excesszív dinamika és a HERO-modell	89
10. Möbius-szalag	91
11. Rövid válasz	94
IV. TRANZITZÓNA <i>Kétféle rációnk szinergiája</i>	
1. Az előérzet	96
2. A vélelem útjain	99
3. Az előfeltevés	102
4. Macskaszem és radarreflektor	104
V. REZILIENCIA <i>A tudattalan oligomorfiája</i>	
1. Szelf – amit ismerünk?	108
2. A tudattalan színre bontása	113
3. Négyszínsejtés a tudattalanról	117
4. Affektív és kognitív tudattalan	119

5. Kontrajáték tudat és tudattalan között	123
6. A Bernet–Tengelyi-paradoxon	126
7. A helyidegen (atopikus) tudattalan	130
8. Irracionalitás és aracionalitás	134
VI. OPTATUM <i>A moralitás diagnosztikája</i>	
1. Harmadik nekifutás	138
2. Az erkölcsi ráció	142
3. A morális ráció	144
4. Az etika megosztott fogalma	146
5. Önválasztás és a másság etikája	149
6. Metaetika és alkalmazott etika	152
7. Az etika egyenetlen játéktere	154
8. Terepbejárás széltejében-hosszában	156
9. A moralitás összképe	159
10. Zárójelentés	165
VII. DETECTUM <i>Rációink kétnyelvűsége és az Ottlik-rekurzió</i>	
1. Elmekettség-felfogások	168
2. Két angyali közlés	170
3. Kétnyelvű expresszió (DEEP & KEEP)	173
4. Mélységi problémák	176
5. Az Ottlik-rekurzió	179
6. A „leszarás”-vita	181
7. Prózaírói nyelvgyakorlatok	184
8. Kifejezési képletek	191
9. A valóság látószögmodelljei	196
10. Platform és allúvium	199
11. A maorikísérlet	202
VIII. COGNITUM <i>Játékos példamondat az értelemmegragadás „kezdetéről”</i>	
1. Hol is kezdjem?	206
2. Egy játékos példamondat	209
3. Megütkezés, pedzegetés, kapisgálás	211
4. Latolgatás és felötlés (derengés)	214
5. Kis kanyarral a jobban értés felé	217
IX. PÁRTERÁPIA <i>Filozófia és tudomány: holtunkiglan vagy holtodiglan?</i>	
1. Egy idős pár	220
2. Hegemóniatörténet dióhéjban	221
3. Családi viszály	223
4. Válogatott különbségek	224
5. A különműség-tézis	225
6. Az ambiguitás-tudat ambiguitása	227
7. Egy-értelműségről kettős értelemben	229
8. A magunk határai közt	231
Jegyzetek	233
A fejezetek alapjául szolgáló előadások elhangzási helye	243
Irodalom	245

*Egykori kollégáimnak
egyetemen innen és túl*

Az Egynek sosincs igaza; az igazság csak Kettővel veszi kezdetét.
(*Einer hat immer Unrecht: aber mit Zweien beginnt die Wahrheit.*)

FRIEDRICH NIETZSCHE (1887, 201.)

I.

MENTÁCIÓ |

ELÖLJÁRÓBAN: TÖBBALAKÚ-E A GONDOLKODÁS?

Az „eredeti” nem egyetlen típus [...], sok irányból hív: az eredeti szétrobban, és a filozófiának ezt a robbanást, ezt a nem-egybeesést, ezt a differenciálódást kell végigkísérnie.

Maurice Merleau-Ponty (2007, 142.;
a fordításon változtattam, H. O.)

1. A látó elme

Aki a gondolkodásunk – gondolkodva létezésünk – természetét a kogníció, a világos és elkülönült megragadás teljesítményére akarja korlátozni, ahhoz a viccbeli emberhez hasonlít, aki azért keresi éjjel egy köztéri lámpa fénykörében a valahol másutt elvesztett pénztárcáját, mert „itt van fény”. Jelen könyv annak a meggyőződésnek a jegyében született, hogy az elmének (mentációnak: a tudatnak, tudattalannak, öntudatnak) nemcsak arra van „szeme”, amit kognitívan, megragadva lát, hanem arra is, *csak másféleképpen* – és ez szintén a gondolkodva létezésünk természetéhez tartozik –, amire a maga szenzitív és orientáló tapasztalása félhomályában felfigyel.

Van Nietzsche-nek két jelképes ellenvetése a filozófiai hagyomány alapvetően reduktív beállítódásáról, amely mentációnk egész folyamatát az Én-től gyakorolt, perszonális akarral „okozott” gondolkodás (kauzális) viszonyának szeretné látni, és „egyetlen típusú” eredetire vezeti vissza. E tradíció szignálja nemcsak a skolasztika *primum-unum-verum* egysége, hanem a descartes-i *Gondolkodom, tehát vagyok* („cogito ergo sum”) és a kanti *Én gondolom* („Ich denke”) is. Nos, Nietzsche (2001 és 1995) ezt a két utóbbi frázist átalakítja. A *cogito ergo sum* helyett ezt jelöli ki „alapbizonyosságként”: *cogito ergo est*, „Gondolkodom, tehát van”. Az *Én gondolom* helyébe pedig ezt állítja: *Etwas denkt*, „Valami gondolkodik”.

Abban, amit Nietzsche ezekkel a szimbolikus és kétségkívül szubverzív átiratokkal kifejezett, osztozik a jelen könyv szemlélete. Ez abban összegezhető, hogy ne higgyük elménk (tudatunk) sokrétű teljesítményét sem tőlünk átláthatónak és uralhatónak, sem egyetlen típusra, valamilyen magunk által „okozó” Én-faktorra redukálhatónak. Az elmét (tudatot) inkább olyan játéktérnek gondoljuk el, amely a létünket és világunkat „sok irányba hívó” *folyamatként jeleníti meg*, és amit így ismerünk, nem másként. Nietzsche-nek ugyanis kétségkívül igaza van abban, amikor ezt írja: „Az egyetlen lét, amelyet ismerünk, a *megjelenítő lét* [*das vorstellende Sein*].” (Nietzsche 2001, 120., elemzését lásd Hévízi 2004b, 102. ff.) A világra jöttével, létezésével „*megjelent*” ember egyúttal *meg is jeleníti* a létet, a saját létét is, és valóban nem ismer más létet, mint az egyetlen, amiben maga éppen így, megjelenítő képességgel megjelent.

Van ezenkívül két figyelmeztetés vagy tanács, egy fizikusé és egy filozófusé, amit szem előtt tartok, de csak egymást kiegészítve. „Nézd így a dolgokat”, ez Wittgenstein (1991, 91.) optatípusa arról, hogy miben áll a filozófus munkája. Egy kiváló fizikus, Robert Shaw megjegyzése pedig így szól (idézi Gleick 1999, 292.): „Semmit sem látsz, amíg nincs meg a látásához szükséges metaforád.” Ez utóbbi győzött meg arról, hogy a „metafora-ösztönű” ember, az „intuíció embere”, valamint a fogalomnak elkötelezett ember, az „értelem embere” közti látott nietzschei ellentét (2012, 18. ff.) nem kioltja egymást a felfogás munkájában, hanem *kiegészíti*.

E két intés összegzése Kant *Anschauung* (szemlélet) fogalma, amely együtt értendő nála az *Anschauung* (a lépésről lépésre történő szemléltetés) műveletével. Képet kapni valamiről: ez a megértés *szemléletét* is jelenti *szemléltető* belátás révén. Jelen könyv témáját, a *nyitott racionális dualitást*, avagy egyenrangú felfogáskettősség elméletét ez a két – a kanti értelemben egyenrangú töről fakadó – törekvés fogja kísérni: a téma megközelítése, *felfogása*, és ennek a jobb megértéséhez szükséges ábrázolása, *szemléltetése*. A könyvem témája és célja tehát a mentációnkban munkáló racionális kettős és nyitott természetének *átlátása* és ugyanakkor *látatása*.

Hogyan, mi által igyekszik a könyv kilenc fejezete megvilágítani, azaz átlátni és láttatni a racionális dualitás természetét? Röviden, bizonyos *aspektusokat* vizsgálva. Azt fogják vizsgálni, mi a *racionális dualitás viszonya*

- (I) a mentáció és racionális fogalmihoz,
- (II) a filozófia jelenéhez és tradíciójához,
- (III) a tudati és a tudatos differenciájához,

- (IV) a kettős rációnk szinergiájához,
- (V) a tudattalan műveleti alakzataihoz,
- (VI) a moralitás komplexumához,
- (VII) a nyelv kettős mivoltához,
- (VIII) a kogníció kezdőlépéseihez,
- (IX) a tudomány és bölcsélet vitájához.

Az első két fejezet (I–II.) bemutatja a rációdualitás elméletének fő vonásait mind a kortárs kísérletek, mind a filozófiai hagyományok felől nézve. Olyan modellt javasol, amely egyaránt képes magában foglalni a tudatit, a tudatost és a tudattalant. A következő három fejezet (III–V.) az eddig csak tudati működésen belül értelmezett rációdualitást kiterjeszti a tudatosság és a tudattalan területére, így módon mentációnk egészének működését a rációdualitás elve alá rendeli. A záró négy fejezet (VI–IX.) a vizsgálódást konkrét területeken folytatja tovább. Előbb (VI.) a rációdualitás elvét a moralitás kérdése kapcsán veti fel. Ezután két összetartozó írás (VII–VIII.) elemzi az értelemképződéshez tartozó detekciós nyelvi közlés, majd a kognitív értelemrögzítés „nyelvrögzítését”. Az utolsó írás (IX.) a filozófia és a tudomány közti eltérés felől veszi szemügyre mentációnk kettős karakterét.

Elmének szeme – jelen kötet címe ókorig visszanyúló frázist idéz, ez az „elme szeme” (*oculus mentis*). Ezt „lelki szemnek” értették, és a „testi szem” (*oculus carnis*) metafizikai párhuzamának tartották. Úgy hitték, a „lélek szemét” az isteni „szellem fénye” (*lux spiritualis*) segíti látni. Klütaimnésztra árnyától halljuk ezt például már Aiszkhiülosznál is (*Eumeniszek*, Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása): „Az elme szemmel tündöklök ha álmodok / s halandók sorsa nappal meg nem látható.” Más példa: „Hanem legyen a lélek szeme [*oculus mentis*] mozdulatlan, és minden törekvésével függjön az Isten utáni vágyon”, írja Aranyaszájú Szent János (idézi Bíró 2013, 53.). Előre kell tehát bocsátanom, hogy az alábbi írásokban az *oculus mentis* frázis nem ezt az istenségek vezette szemet, nem az egy-igaz látás „szervét” jelöli. Hanem: a halandók felfogásának organonját, amelyből, mint látnivaló lesz, nem egy (igaz) találtatik, hanem kettő.

Eltérően tehát az *oculus mentis* szó szerinti megfelelőjétől, a jelen könyvben az „elmének szeme” frázis kicsit mást jelent. Értelme ez: *ahogy a halandók felfogása látni képes* – nem kettős látással, hanem két szemmel; nem magaslati helyről alá- és körültekintve, hanem széttekintve, *egyszerre* éles látással és perifériás látással. Ez a két (kettős) látás nem gondol el magán túli, meta-

fizikai szemléletet, legyen ez a metafizikai „szem” akár lelki (*oculus mentis*), akár hitbeli (*oculus fidei*). Hanem: maga fog át két, egymással egyenrangú ellenpólust, kétféle racionalitásként azonosítható műveleti tartományt.

Az alábbi írások egyike sem történetileg foglalkozik az *oculus mentis* fordulatával (a frázis történeti hátteréről lásd Hendrix 2009, 2010). Más miatt folyamodik hozzá. Felfogásmódunk kettősségére vonatkozó metaforát lát benne, beleértve ennek paradoxonát is. Többnyire ugyanis két szemmel látunk, hisz ez adja meg nekünk a teljes (térbeli, dimenzionált) látás lehetőségét – kivéve sajnos éppen az ész esetét.

A görög hagyományban ugyanis végül a látnoki ész *látás-fölöttiségének eszméje* múlta felül a halandók két szemmel látásának, a konkrét, szituált, térbeli és környezeti látásnak a presztízsét. A keresztény tradícióban viszont az egy-igaz, mindent látó tekintet, a *visio intuitiva*, a háromszögben ábrázolt, egyetlen istenszem képe diadalmaskodott, a *látás-egyetlenségnek* és vele együtt az egy-értelműségnek (unicitás) az *eszméje*. Az egy-ráció dominanciája uralkodott az újkori filozófiában is, habár nem ennyire. Descartes már „kétfajta gondolkodásról” (*deux sortes de pensées*; 1996, 42.) beszélt, Pascal pedig az „érvelő ész” mellett el tudta gondolni a „szív észérveit” is, elfogadta a *raison(s)* kettős filozófiai értelmét („Le coeur a ses raisons, que la raison ne connaît point”; magyarul lásd 1983, 138.).

Az „elménk szeme” frázist egy *eredendő kettősség*, a gondolkodásra alkalmazott „két szemmel látás”, a rációdualitás metaforájaként használok. Ez a metaforikus dualitás *terminológiai döntés* elé állított. Minek a kettősségére gondolok pontosan, ha a gondolkodás kettősségéről beszélek? Mi legyen elménknél ez a bizonyos *kettő*? Mindenekelőtt ennek a választásnak az indoklása kívánczik bevezetőül a további írások elé.

2. Előzményekről első közelítésben

A rációkettősség kérdésének az alábbi írások szinte mindegyike nekifut. Mivel különböző előadás-alkalmakból születtek, elkerülhetetlenül lesznek bennük átfedések, ezért elnézés kérek. Megközelítési kísérleteim persze az elnevezés kérdését is érintették. Elég széles a választék a mentális kettősségek nevére, sajnos vagy szerencsére.

Két *philosophia* (Arisztotelész). Két *logosz* (sztoikusok, Philón). Két *intellectus* (Tamás, Bonaventura). Két *scientia* (Cusanus). Két gondolkodás (*pensées*, Descartes). Két *esprit*, két *raison* (Pascal). Kétféle *cognitio* (Baumgarten). Kétféle

érzékfeletti (Hegel). Kettős intellektus (Schopenhauer). Kétféle ész (Nietzsche). Kétféle eszmélésrend (Bergson). Két gondolkodásfolyamat (Dilthey). Két tudásmód (Grote, Russell, Polányi). Két elmetemperamentum (James). Két szellemállapot (Musil). Kétféle agyműködés (Gershon, McGilchrist). Kétféle intelligencia (Spearman, Cattell). Két gondolkodásalkat (Jung). Két gondolati stílus (Wittgenstein). Két rációszámadás (Heidegger). Két értelempólus (Mannheim). Két képalkotás (Eddington, Sellars). Kétféle hívésattitűd (Price). Két elmeszisztéma, két racionalitás (Rescher, Evans, Stanovich, West). Két észrendszer (Sloman). Kétféle észhasználat (Kahneman, Dennett). Kétféle tudatosság (Block, Gurwitsch, Williford).

A mentális képességünkre vonatkoztatott dualitások itt átfutott – különféle, de nem teljesen heterogén – sorozata *kizárólag* olyan elméletek listája, ahol a kettősség mindkét tagját ugyanaz a felfogással kapcsolatos fogalom nevesíti, még ha természetesen nem ugyanazt a kettősséget fedik is le valamennyiüknél. Magyarán: mindegyik fejhasználatunk két alapváltfaját nevesíti. Ezek mellett ugyanis, tudjuk, vannak jól ismert, klasszikus megkülönböztetések, amelyek eltérő fogalmakkal nevezik meg mentális képességeink kettősségét. Ilyenekre gondolok, mint a *nusz* (noiészisz) vs. *phrén* (phronészisz), *mens* vs. *intellectus*, *ratio* (cognoscendi) vs. *intuitio* (positio absoluta), *értelem* (Verstand) vs. *ész* (Vernunft) stb.

A *Teóriák stílusai* című könyvem egyik fejezete (A *metastílusok filozófiája*, Hévizi 2021), amely afféle vizsgálati előzményként a jelen kötet nulladik írásának, *prototanulmányának* tekintendő, e példák többségével már foglalkozott, és őket egy kétosztatú – matematikai terminussal: *kétszögű* – játéktér szereplőinek mutatta be. A kétszög-kép indoka egyszerű: két pólust két egyenessel közrefogó térség más módon nem vizualizálható, csak egy gömbfelület hajlított síkján. Ottani vizsgálódásom jelen folytatását az indokolta, hogy mentációkettősségünk *metastílus* név alá rendelése fölvetett annyi kérdést előttem, hogy átgondolásuk külön vizsgálatot követelt. Róluk szól a jelenlegi szöveggel együtt könyvem kilenc írása.

Visszatérve a terminológiai választásra: végül a *két ráció*, és szinonimájaként a *rációdualitás*, avagy *felfogáskettősség* fogalma mellett döntöttem. A rációdualitás kettős formációját itt és a továbbiakban is végig gondolkodásunk *egyenrangú*, egymással ellensúlyozott és kiegyensúlyozott komponensének tekintem. A *két ráció* frázis felfogásunk két, radikálisan eltérő működését jelöli. Így nevezem őket: *detekció* és *kogníció*.

A filozófiai tradícióra tekintve a detekciónak megfelelő rációt (Schopenhauer nyomán) akár *kedélynek* (Gemüth) is lehetne hívni, az utóbbinak

megfelelő rációt pedig a kanti jelentésében vett *értelem*nek (Verstand). Ezt a rációelnevezési oppozíciót azonban most csak lehetséges terminológiai szembeállításként jelzem itt, a könyv nem használja őket, és a továbbiakban nem foglalkozom vele. Ugyanis gyanítom, hogy annak megértését, mit és hogyan művelünk a detekció és kogníció során, kifejezetten veszélyeztetné, ha egy agyonterhelt fogalmi párossal *értenénk* (*félre*) a rációdualitás jelenségét, és erre a *kedély* vs. *értelem* oppozíciónál sajnos volna esély.

A detekció és kogníció különbségéről bőven esik szó az alábbiakban, így most csupán a *ratio* melletti fogalomválasztást szeretném indokolni.

3. A „villás ágú ratio”

A *ratio* jelentéskörének jó összefoglalóját adja Bogusław Paź Leibniz-írásának bevezetője (Paź 2017):

1. számítás, számadás;
2. arány, avagy viszony;
3. magyarázati, megértési kontextus;
4. objektív-általános vagy különös alap;
5. értelem, avagy intellektus;
6. teleológiai végcélértelem.

Számot vetve a rációfogalom szóródásával, elsőként hát azt kell leszögezmem, hogy a nivellált rációdualitás teóriája a *ratio* több, hagyományos használati módja közül (ész, arány, érv stb.) a – leginkább Spinozától *ratio sive causa* (alap, avagy ok) formula előtagjaként ismert – *alap* jelentést érvényesíti. A nivellált rációdualitás két, egyenrangú műveleti elven működő és ezek együttesén nyugvó, *kettős alapú* (rációjú) *felfogásnak* értendő.

Jócskán akadtak gondolkodók, régebben is, korunkban is, akik a ráció jelentésmegoszlására hívták fel a figyelmet. Említettem már a pascali distinkciót a „szív érvei [*reasons*]” és az „indokló ész [*reason*]” között. A 18. században Thomas Reid nem az egyes és a többes szám jelével különböztetett meg két rációjelentést, hanem kis- és nagybetűvel (Reid 1996), mondván, más az értelem (*reason*) és más – nagyjából a józan ész fogalmával visszaadható – Ész (*Reason*). Közelmúltunk kiváló pszichológusa, Seymour Epstein különbséget tesz a ráció (racionális) két jelentése közt, annál is inkább indokoltan, mert saját teóriája, a kognitív-tapasztalási énelmélet (*cognitive-experiential self-*

theory, CEST) a ’kognitív’ terminust sokszor váltja ki a ’racionális’-sal. Nézete röviden: a tapasztalási folyamat *ésszerűen* (reasonable) *racionális*, ettől eltérően az érvelő, logikai gondolkodás *értelmesen* (rational) *racionális*.¹

A rációdualitás névre azonban indoknak elég volna az is, hogy az irodalomban az utóbbi években egyre nagyobb teret nyert a *kétféle racionalitás* terminusa a pragmatizmus és az úgynevezett kettősfolyamat-elmélet képviselőinél.² Ilyen elnevezéssel él Rescher, elválasztva a környezeti feltételektől függő gyakorlati, értékelő racionalitást a tőlük független, ideális, kognitív racionalitástól (*practical, evaluative rationality* vs. *idealized, cognitive rationality*; 1988, 2016). A ráció fogalma kettőződik meg Jonathan Evansnél is (2013), aki bevezeti a „régí racionalitású”, illetve „új racionalitású elme” (*old mind rationality* vs. *new mind rationality*) kettőssége tézisé. Hasonlót találunk Stanovich és West elgondolásánál (2015), akik a „folyékony racionalitás” és a „kristályos racionalitás” (*fluid rationality* vs. *crystallized rationality*) fogalompárját vezetik be. A magyar nyelvű szakirodalomban is jelen van a „két racionalitás” nivellált – egymást nem kizáró és egymásra nem is visszavezethető, egyenrangú és egymás mellé rendelt – koncepciója (Veress 1999), viszont inkább csak tárgyi („teoretikus és praktikus racionalitás”), mintsem *művelti* értelemben.

A nivellált rációdualitás a gondolkodás kettős alapjának, a ráció-kétféleség elképzelésének gondolatát veszi alapul, így elengedhetetlen, hogy szembe-ítse magát azzal a filozófiai megfontolással, amely komolyan számot vet a rációdualitással, de végül elveti. Ezt találjuk Heideggernél *Az alap tétele* című előadás-sorozatának (Freiburg, 1955/56-os szemeszter) utolsó darabjában, a záró előadásban (2009b, 187. ff.).

Heidegger itt először is egy érzékletes metaforával mutatja be a *ratio* „régí római” kettős-értelműségét (*Doppelsinn der ratio*). Ez a *Zwiesel*: a kettős villájú, kétágú fa képe. Ennek indoklása így szól: „abban, amit a *ratio* megnevez, e jelentés kettős iránya, az ész [*Vernunft*] és az alap [*Grund*], elő van rajzolva”. A *ratio* szóban, mint mondja Heidegger, az „alap talajként, földként értett” jelentésével együtt értendő a hozzátartozó, de tőle különböző jelentés, „az ész felfogásként és hallásként vett” jelentése. Ezt hívja röviden úgy, többször is, hogy „elágazó ráció” (*gegabelte Ratio*).

A *ratio* jelentéselágazásán (ész, alap) a „számítás” (*Rechnung*) fogalmának kettősségét érti Heidegger. Van „hordozó” (*Tragende*) *ratio*, melyen a számítás nyugszik egy számvetéskor. Ennél a *ratio* szó így értendő: „a bázis, a talaj, vagyis az alap”. És van emellett az „észrevevés” értelmű *ratio*, amellyel a számítandó dolgot mintegy magunk elé vesszük, magunk elé állítjuk: „A számítás, a *ratio* mint ilyen észrevevés [*Vernehmen*], az ész [*Vernunft*].” Ez tehát

a „villás ágú”, avagy „elágazó ráció” két jelentésiránya. Ezzel kész a konklúzió: „A ratio mint számítás: alap és ész.” (*Ratio als Rechnung: Grund und Vernunft.*)

Erre csap le Heidegger ontológiai kritikája, mondván, a „számítás», »számadás» szavak elágazásának sem az egyik, sem a másik hajtása, sem az »alap«, sem az »ész« nem nevezi meg közvetlenül a létet [*unmittelbar das Sein*]”. Szerinte a ratio fogalmában az alap nem létként lett felfogva, hanem csak a létezőkre vonatkozik, mégpedig olyan alapként, melyre princípiumként a létezők visszavezethetők. A lét „közvetlen” megnevezésére ezek szerint alkalmatlan ratio helyett Heidegger a szó „történeti hagyományát”, görög eredetijét javasolja: ez a logosz. „A λογος egyszerre egyben nevezi meg a létet és az alapot.” (*Der λογος nennt zumal in Einem Sein und Grund.*)

Nyilvánvaló, hogy Heideggernek a λογος mélyértelműbbet mond ki az alap (*Grund*) fogalmáról, mint latin utódjáé, amelyet a ratio szó képvisel, hiszen a rációbeli alap, mint mondtam, csak a létezőkre vonatkozik nála. Ha ugyanis a létet nem a létező felől gondoljuk el mint alapot, mondja, úgy már „nem »ratió«-ként, nem okként, nem az ész alapjaként vagy észként” gondoljuk. A létről való gondolkodás és a ratioalapú (racionális) gondolkodás Heideggernél kizárja egymást.

Kérdés természetesen: ha gondolkodásunk kettős alapú felfogásrendjéről akarunk gondolkodni, akkor most miért nem a Heideggertől mélyértelműbbnek, eredendőbbnek talált λογος adta alap vizsgálatára teszünk kísérletet, azaz miért nem a logoszdualitás gondolatának próbálunk meg utánajárni a rációdualitás helyett.

A válasz részben egyszerű. Azért, mert erre maga a heideggeri λογος fogalma nem ad lehetőséget. Ez könnyen belátható, ha a λογοςbeli alappal kapcsolatban egymás mellé állítjuk Heidegger három fő állítását. 1. „A létező [...] sokféle; a lét ezzel szemben egyedüli, a feltétlen szingularitásban lévő abszolút szingularitás.” 2. „A lét és az alap: ugyanaz.” 3. „A lét: az alap-talan.” A lét-szingularitás heideggeri eszméje tehát nagyjából olyan, mint a fizikai szingularitás: *fekete lyuk*. E monista vízióban a lét ugyanazzá (*das Selbe*) préseli az alapot, önmagává, majd be is nyeli magába: „A létnek mint alapozónak nincs alapja.” Ám ha ez így van, akkor a szinguláris lét a gondolkodásnak, amely róla próbálna töprengeni, a λογος eszméjében nem lehet képes észhasználati alapot adni. Ha ugyanis a lét „ugyanaz” azzal az alappal, mely egyszersmind „alap-talan” (*Grund-los*) is, ez azt jelenti, hogy bármilyen rációalappal számoló gondolkodás (számvetés, számadás, észrevevés) szükségképp csak lét-telen lehet, lét nélküli. Ez a szinguláris létet okvetlenül el kell, hogy

vétse, aminek következtében céltévesztve (*hamartia*) megreked egy pusztán a létezők *okaként* alapot adó, efemer szinten.

Heidegger a fejtegetései végén – Hérakleitosz *λογος*-eszméjére és Aiónról szóló fragmentumára utalva – *játékról* beszél. Minden játéknak van *játéktere*. A játéktér Heideggernél ugyanaz, mint amit Hérakleitosznál is lát: a *világ*. Ezt a Nagy Játészónak a kiléte is jelzi: „Hérakleitosz azt, ami őt *λογος*-ként, lét és alap ugyanazon voltaként megszólítja, *αἰών*-nak nevezi. Ezt a szót nehéz lefordítani. Azt mondják: világidő.” Hérakleitosz gyermek-istenségének, a „világjáték-gyermeknek” (*Kind des Weltspieles*) ez az idői *λογος*-szólítása minden alapot adó vagy épp alaptalan gondolaton, okon, célon innen és túl van.

Heideggerrel ellentétben magam úgy gondolom, hogy a kettős rációban („villás ágú”, „elágazó ratio”) nem az örökidő-gyermek (*aión*) rációidegen *játéktere* mutatkozik meg világként, hanem a halandóké. Vagyis egy *másik játéktér*, ahol a dolgok „hordozóira” figyelünk fel (talajként, alapként), és saját „észrevevéseinket” próbáljuk felfogni (észként) – kettős rációval.

Mindamellet Heidegger értelmezése – bármennyire is a létfeledés kárhozatos hozadékának tudja csak látni a *ratiót* – finom érzékkel mutat ki ennek fogalomkörén belül egy kettősséget, és ezt becsben tartom (2009b, 215–216.):

A „ratio” ugyanis régóta nem csak a valami mást igazol, vagyis megalapoz értelmében vett számadást jelenti. A [...] tágan értett számítás az a mód, ahogyan az ember valamit befogad, ahogyan foglalkozik vele és elfogad [*aufnimmt, vornimmt, annimmt*], vagyis egyáltalán valamit fel-fog [*ver-nimmt*].

Egy dolog tehát a „valami mást” igazoló, megalapozó ráció, és másik az a ráció, amelynek eredménye az ember észleleti, gyakorlati ténykedésének „számadásából” fakad. (E kettősség egyik oldalát – a „számadást” *szűken* vett rációnak értve – a kognícióval rokonítom, a „számadás” *tágabban* vett rációját a detekcióval.) Heidegger tehát maga is pontosan észlelte a *ratio* dualitását, csak ezt a belátást a lét-szingularitás eszméje és a „második kezdet” léttörténeti dimenziót öltő reménye felülírta benne; ehhez szolgált támasztékul az isten, a hérakleitoszi Aión rettentő játékát látó és kimondó *logosz* hite.

Pár oldallal ezelőtt én viszont azt írtam az „elménk szeme” frázisról, hogy így értem: *ahogy a halandók felfogása látni képes* – *szűken és tágan felfogott, vagyis kettősen értett „számadásként*”. Nem úgy, mint a világidő-gyerek-isten (Aión), aki ilyen „kettős könyvelésű” számadásra nem fogható. Ezért maradok a *halandók* rációdualitásánál.